

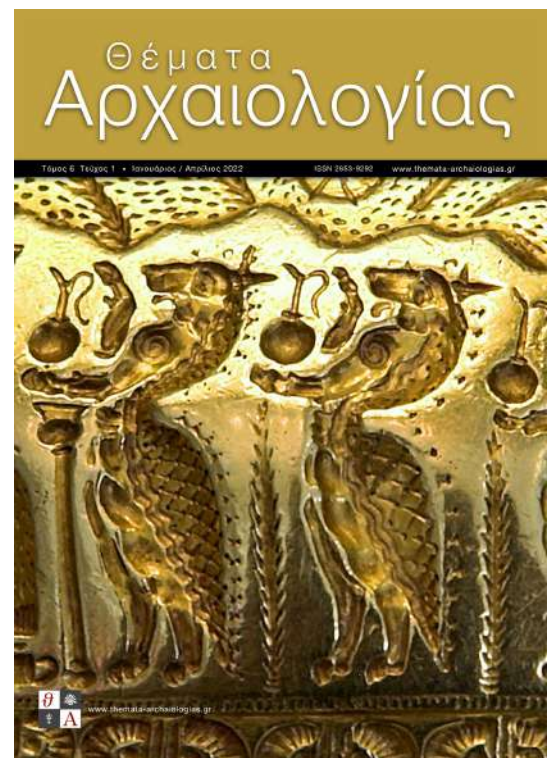
Ναννώ (Ουρανία) Μαρινάτου

Συνέντευξη

στον Δημήτριο Γαρουφαλή, *Διευθυντή Θεμάτων Αρχαιολογίας*

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2023/04/marinatos-nanno-inter-2022-6-1-110-119.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 6, τεύχος 1, Ιανουάριος/Απρίλιος 2022, σ. 110-119

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Ναννώ (Ουκρανία) Μαρινάτου

1. Ναννώ Μαρινάτου. Χριστούγεννα 2021.

■ Η συνέντευξη παραχωρήθηκε στον Δημήτριο Γαρουφαλή

Η Ναννώ (Ουρανία) Μαρινάτου είναι διακεκριμένη ομότιμη Καθηγήτρια του τμήματος Κλασικών και Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Illinois, Chicago. Έχει κάνει τις σπουδές της στην Ελλάδα και τις ΗΠΑ και είναι μέλος της Αυστριακής Ακαδημίας Γραμμάτων και Τεχνών και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Ειδικεύεται στην αρχαία θρησκεία, και κυρίως στη θρησκεία της Μινωικής Κρήτης, όπου οι δημοσιεύσεις της είναι πολλαπλές και πρωτοποριακές. Επίσης ειδικεύεται στον Θουκυδίδη, με έμφαση στις αντιλήψεις του τελευταίου για τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, τη δικαιοσύνη. Έχει γράψει 11 βιβλία (όλα επιστημονικές εκδόσεις του εξωτερικού), και έχει επιμεληθεί με συνεργάτες 15 τόμους που αφορούν την αρχαία θρησκεία και πολιτισμό. Έχει συγγράψει περίπου 100 επιστημονικά άρθρα.

Σας γνωρίζουμε ως μια διακεκριμένη Ελληνίδα αρχαιολόγο, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο (ΗΠΑ), με τα επιστημονικά σας ενδιαφέροντα να επικεντρώνονται στην αρχαία θρησκεία και κυρίως στη θρησκεία της Μινωικής Κρήτης. Ωστόσο ίσως είναι λίγοι εκείνοι που γνωρίζουν ότι, εκτός της Προϊστορικής, έχετε βαθιά γνώση και της θρησκείας της Κλασικής εποχής. Μάλιστα το διδακτορικό σας έχει ως θέμα τον Θουκυδίδη και την παραδοσιακή θρησκεία (*Thucydides and Traditional Religion*). Μιλήστε μας γι' αυτή σας τη διπλή ενασχόληση ανάμεσα στην Προϊστορική και την Κλασική Ελλάδα.

Έιχα την καλή τύχη να έχω πολύ σπουδαίους καθηγητές και μέντορες στη ζωή μου. Πρώτος, και πιο βασικός βέβαια, ήταν ο πατέρας μου, ο οποίος με ενέπνευσε να σπουδάσω τον εξαισιο μινωικό πολιτισμό (μέρος του οποίου ήταν και η μινωική Θήρα). Από αγάπη το έκανα.

Δεύτερος, ο Hunter Rawlings III, καθηγητής μου της αρχαίας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κολοράντο, όπου σπούδαζα (κατόπιν, ο Rawlings έγινε πρόεδρος του Πανεπιστημίου Cornell και υπηρέτησε με το αξίωμα του προέδρου τρεις συνεχόμενες φορές). Ήταν θαυμάσιος καθηγητής, διότι μας δίδαξε να σκεφτόμαστε *πάντοτε* με ορθολογισμό, αλλά να τολμάμε να εκφράσουμε αιρετικές απόψεις. Έτσι, όταν παρουσίασα μια εργασία με την πρόταση ότι ο Θουκυδίδης ήταν πιο συντηρητικός από ό,τι παρουσιάζεται, σε σχέση με τους θρησκευτικούς νόμους, ο Rawlings με ώθησε να κάνω την διατριβή μου επάνω στο θέμα αυτό. Η διατριβή μου δημοσιεύτηκε αργότερα στη Γερμανία· πρόκειται για ένα μικρό βιβλίο στο οποίο ορθολογιστικά προτείνω, ότι ο υποτιθέμενος σκεπτικισμός του Θουκυδίδη δεν στηρίζεται σε αυτά που γράφει. Γλωσσολογικά το απέδειξα.

Τρίτος, ανεπίσημος, μέντορας ήταν ο Γερμανός Walter Burkert, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης και γνωστός φιλόλογος και θρησκευτολόγος. Με βοήθησε να εμβαθύνω στη λογική της κλασικής ελληνικής θρησκείας, η οποία δεν είχε δανειστεί τόσα πολλά μινωικά ή μυκηναϊκά στοιχεία, όσο ιδέες και κείμενα και εικόνες από τη Μέση Ανατολή και την Αίγυπτο. Έτσι έγινα και εγώ οπαδός του *ex Oriente lux*.

Με έλκυε πάντοτε η τέχνη και με έλκυε ακόμα. Μελέτησα τον μινωικό πολιτισμό και τις τοιχογραφίες της Θήρας με μεγάλη αφοσίωση, ακριβώς όπως είχα μελετήσει λεπτομερώς τα κείμενα του Θουκυδίδη. Η μέθοδος είναι σχεδόν ίδια.

Προσπάθησα να αποκωδικοποιήσω τα σύμβολα της μινωικής θρησκείας και συμπεράνα ότι η Μεγάλη Θεά του Έβανς ήταν θεά του ήλιου και όχι η μητέρα γη. Τα τελευταία ευρήματα (των Stoker & Davis) από τη Μεσσηνία με δικαιώνουν:

2. Η Ναννώ Μαρινάτου με τη μητέρα της, Αιμιλία Λοβέρδου Μαρινάτου.

διότι ο ήλιος είναι κεντρικό μοτίβο σε μερικές θρησκευτικές σκηνές. Κάποτε, νομίζω, θα γίνει γενικώς δεκτή η άποψή μου.

Πάντως θέλω να προσθέσω, ότι συνεχίζω τη δουλειά μου στον Θουκυδίδη, και, τώρα που έχουμε πόλεμο στην Ευρώπη, επικεντρώνομαι στην άσκηση διπλωματίας του στρατηγού και πολιτικού Νικία του Νικηράτου. Τονίζω πάντοτε ότι ο Θουκυδίδης σεβόταν την παράδοση: ήταν ορθολογιστής και όχι επαναστάτης. Μακάρι να είχαμε ένα Νικία στρατηγό και διπλωμάτη τώρα στην Ευρώπη.

•🌀 Μιλήστε μας για τα παιδικά και νεανικά σας χρόνια· για τους γονείς σας και τους πρώτους σας δασκάλους.

Πήγα σε Γερμανικό σχολείο. Θαύμασα τη μέθοδο και την αυτοπειθαρχία που μας δίδαξαν οι Γερμανοί καθηγητές μας. Είχαμε όμως και Έλληνες δασκάλους. Θυμάμαι πολύ καλά έναν φιλόλογο – με το όνομα Ιδομενέας Παπαδάκης – που με έκανε να αγαπήσω τον Όμηρο. Επίσης τον Γερμανο μαθηματικό Hans Werner που ήταν το τέλει μίγμα καλσύνης και αυστηρότητας. Δεν ήμουν καλή στα μαθηματικά, αλλά εκείνος με έμαθε να εκτιμώ τη μαθηματική σκέψη που συγγενεύει με τον ορθολογισμό.

Καταλυτική βέβαια για όλα ήταν η παρουσία του πατέρα μου στην οικογένεια. Ως άνθρωπος ήταν ευθύς, ειλικρινής και τίμιος. Δεν ήξερε πως να είναι ευχάριστος στους άλλους για να κολακέψει κάποιους. Μόνο αν τον ενδιέφερε κάποιος κύριος ή κυρία έκανε προσπάθεια να είναι φιλικός. Ήταν ορθολογιστής και εργατικός επιστήμων και πολύ προοδευτικός με μερικά πράγματα (όχι σε όλα). Ήταν και συνεπέστατος σε ό,τι πίστευε και έπραττε.

Ήταν πάντως ρομαντικός και καλλιέργησε μαγικούς κήπους στη φαντασία μου. Δεν ασχολήθηκε ποτέ με υποθέσεις του σπιτιού, ή μαζί μου, αλλά τα άφηγε όλα στα χέρια της πιο πρακτικής μητέρας μου. Όταν είμαστε οικογενειακά σε ανασκαφές – τα βράδια κοιμόμασταν σε σκηνές – μου έλεγε ιστορίες για τα ζώα και μου εξηγούσε τα κραξίματα των πουλιών.

Αγαπούσε πολύ τη φύση, κυρίως την Ελληνική. Στον πατέρα μου οφείλω τη βαθιά αγάπη μου για την Ελλάδα και τις ομορφιές της.

Η μητέρα μου ήταν γλυκιά και στήριζε όλη την οικογένεια. Και ήξερε να χειρίζεται καταστάσεις.

•🌀 Πότε και πως ξεπήδησε η σπίθα για την ενασχόλησή σας με την ιστορία και την αρχαιολογία. Πόσο σημαντική ήταν η επίδραση του πατέρα σας, Σπυρίδωνος Μαρινάτου;

Νομίζω ότι το ενδιαφέρον μου ξεκίνησε από την αγάπη για τον μινωικό πολιτισμό που μου ενέπνευσε ο πατέρας μου. Ήταν έτσι προδιαγεγραμμένο το μέλλον μου.

Με τράβηξε ο συνδυασμός χρωμάτων των τοιχογραφιών και γενικώς η χαρά για την ζωή που είχαν οι Μίνωες. Την αποτύπωσαν στην τέχνη τους και στο μυστήριο της θρησκείας τους. Αγάπησα την Κρήτη για τη φυσική της ομορφιά και ήθελα να μάθω περισσότερα. Επίσης αγάπησα τον Έβανς για τα γραφόμενά του, τα οποία θα εξηγήσω στη συνέχεια.

Για το Ακρωτήρι δεν είχα τέτοια αισθήματα. Η Σαντορίνη μου φαντάζει ακόμα σαν ένα μαύρο και τρομακτικό νησί. Βέβαια η ανασκαφή του πατέρα μου εκεί (1967-1974) ήταν η μεγαλύτερη του αιώνα – δεν υπάρχει καμία αμφιβολία.

3. Η Ναννώ Μαρινάτου με τη μητέρα της στην Περιστεριά.

Όσο για τον Θουκυδίδη, ακόμα και σήμερα είναι ο οδηγός μου για να καταλάβω τι συμβαίνει στον σημερινό κόσμο και στον αυριανό ακόμη.

•✎ **Πραγματοποιήσατε ακαδημαϊκές σπουδές στις Η.Π.Α., όπου ζείτε μόνιμα εδώ και πολλά χρόνια, ώστε κάποιοι να σας προσδιορίζουν ως «Αμερικανίδα ελληνικής καταγωγής». Ποιοι ήταν οι λόγοι που σας ώθησαν να εργαστείτε σε πανεπιστημιακό ίδρυμα της αλλοδαπής και όχι της Ελλάδας.**

Κακώς έχω χαρακτηριστεί Ελληνο-Αμερικανίδα. Είμαι Ελληνίδα 100%. Τυχαία κατέληξα στο Πανεπιστήμιο του Κολοράντο λόγω οικογενειακής φιλίας με την καθηγήτρια Χαρά Τζαβέλλα Ενjen. Έκανα καλές σπουδές, διότι το Classics Department εκεί, είχε ολική προσέγγιση στο αρχαίο υλικό και δεν ήταν καταμερισμένο σε αρχαιολογία και φιλολογία: αυτό μου ταίριαζε. Χαρακτηρίζω τον εαυτό μου όχι μόνο αρχαιολόγο, αλλά και φιλόλογο.

•✎ **Μιλήστε μας περισσότερο για τους λόγους ενασχόλησής σας με την αρχαία θρησκεία.**

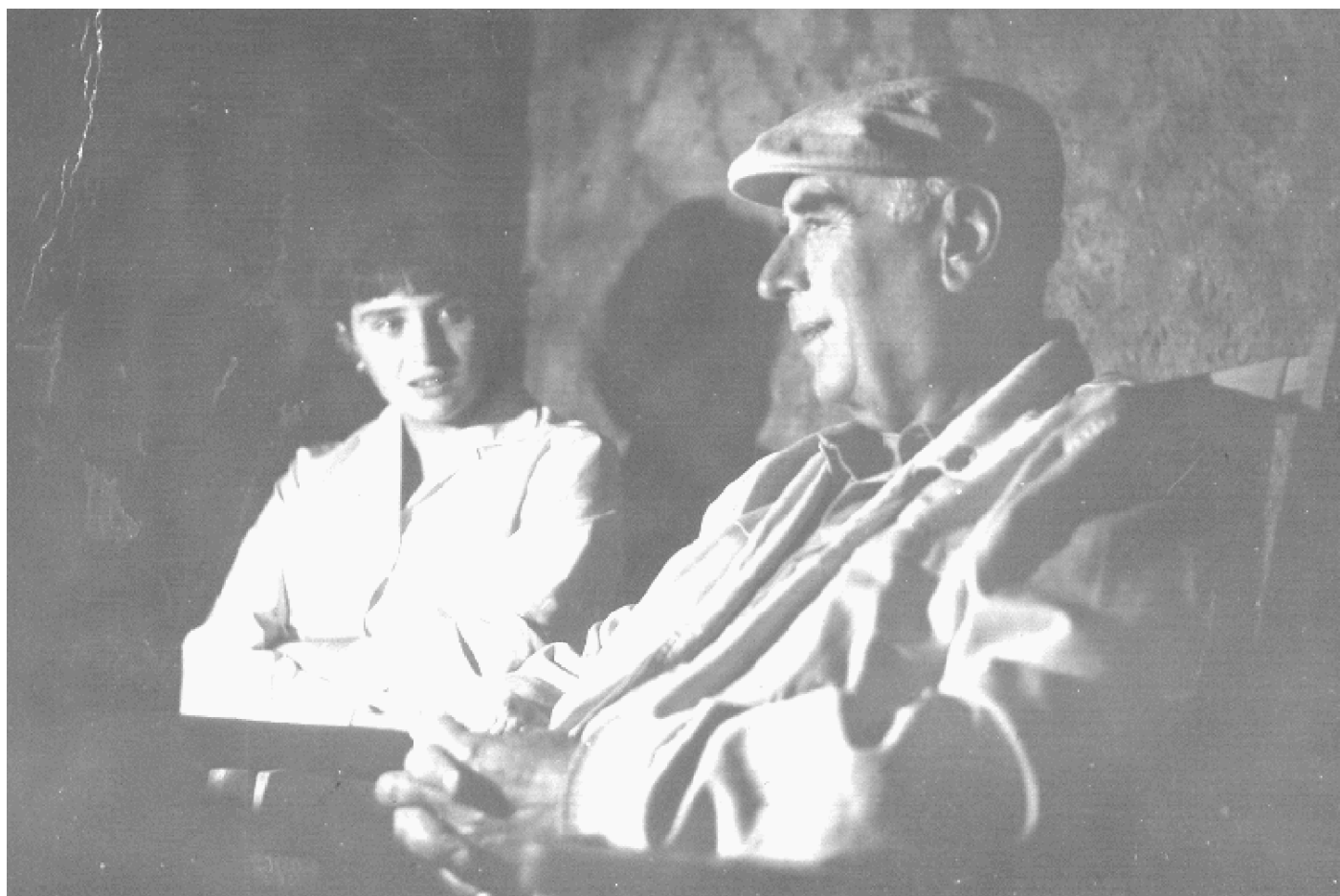
Όπως είπα και πιο πάνω, μάλλον το αποδίδω στη συνάντησή μου και στον πνευματικό δεσμό που ανέπτυξα με τον Γερμανό καθηγητή της φιλολογίας και θρησκείας Walter Burkert. Αυτός με βοήθησε να καταλάβω, ότι η

θρησκεία είναι σύνθετος επιστημονικός κλάδος και σπουδαίος: χωρίς θρησκεία δεν νοείται άνθρωπος. Η θρησκεία εκφράζει όλα τα ανθρώπινα ένστικτα – περισσότερο τα καλά, παρά τα κακά. Επίσης, τονώνει την αλληλεγγύη μεταξύ συμπολιτών, διότι οι περισσότερες τελετές είναι δημόσιες. Έτσι, μέσω της θρησκείας ο άνθρωπος μαθαίνει να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο.

Άρχισε να με ενδιαφέρει και η συγκριτική θρησκεία, ότι, δηλαδή, πολλοί πολιτισμοί έχουν περίπου τις ίδιες τελετουργίες ή επανούν παρόμοια σύμβολα για να εκφράσουν το θείο. Ένα παράδειγμα: ο σταυρός είναι συμμετρικός και εύκολα γίνεται «μαγικό» σύμβολο το οποίο δανείζεται εύκολα ο ένας λαός από τον άλλον. Και οι Μίνωες είχαν σταυρό (Knossos, Temple Repositories), ο οποίος υποδήλωνε τον ήλιο. Το ίδιο σύμβολο είχαν και οι αρχαίοι Βαβυλώνιοι και άλλοι πολιτισμοί.

•✎ **Με αφορμή και την τελευταία σας παρατήρηση, διαπιστώνει κανείς ότι στο επιστημονικό σας έργο υπάρχει συχνά μια επίκληση προς την πολιτισμική αναλογία και συνάφεια.**

Έχετε δίκιο. Με ενδιαφέρει η συγκριτική θρησκεία. Όπως είπα πιο πάνω, η μεγάλη εικόνα του ανθρώπου μέσα στην ιστορία είναι το επίκεντρο των ενδιαφερόντων μου. Ο πολιτισμός είναι φαινόμενο ειδικών περιστάσεων και γεωπολιτικών συγκυριών. Τι θα ήταν η Ελλάδα του Προϊστορικού Αιγαίου ή της Αρχαϊκής Εποχής χωρίς την Αίγυπτο;

4. Η Ναννώ Μαρινάτου με τον πατέρα της, Σπυρίδωνα Μαρινάτο, στην Περιστεριά.

• Στην εποχή μας αντιμετωπίζεται με μεγάλη καχυποψία η σχέση του μύθου με την ιστορία, και κατ' επέκταση με την αρχαιολογία. Πιστεύετε ότι ο μύθος μπορεί να γονιμοποιήσει στο μέλλον την αρχαιολογική έρευνα; Υπάρχει χώρος για έναν ευεργετικό συνδυασμό ιστορίας, αρχαιολογίας και μύθου;

Στην επιστημονική μου έρευνα μελετώ τους σύγχρονους γείτονες το ελληνικού χώρου: την Αίγυπτο, την Συρία, τις ακτές της Μικράς Ασίας. Καθόλου δεν με ενδιαφέρει ο μύθος του Μινώταυρου, ο οποίος ουδεμία σχέση έχει με την Κνωσό της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Την ιστορία του Θησέως, βέβαια, την παρακολουθούμε στην αγγειογραφία από νωρίς, αλλά ο Πλούταρχος είναι αυτός που μας δίνει πλήρες αφήγημα...

Όπως θα καταλάβατε, δεν πολυπιστεύω στη σχέση του μύθου με την ιστορία και κατ' επέκταση την αρχαιολογία. Ο κάθε μύθος είναι προϊόν της δικής του εποχής και όχι μιας προγενέστερης περιόδου και, επομένως, μιας διαφορετικής νοοτροπίας. Δηλαδή, κάθε μύθος έχει κάποιο μήνυμα, αλλά το μήνυμα είναι σχετικό μόνο στη δική του κοινωνία και ιστορική πραγματικότητα. Άρα δεν πείθομαι ότι ο μύθος μπορεί να γονιμοποιήσει στο μέλλον την αρχαιολογική έρευνα: σε αυτό το σημείο διαφωνώ ριζικά με τη σκέψη του πατέρα μου.

• Η σημερινή έρευνα του Προϊστορικού Αιγαίου, επηρεασμένη από τη Νέα Αρχαιολογία, είναι περισσότερο εστιασμένη σε μια ανθρωπολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση αφήνοντας συχνά σε δεύτερη θέση τη μελέτη της τέχνης. Σας βρίσκει σύμφωνη η προσέγγιση αυτή;

Όχι δεν με βρίσκει σύμφωνη. Διότι η ανθρωπολογία, που είναι όντως σπουδαία επιστήμη, είναι πολύ γενική στα συμπεράσματά της και βάζει όλους τους πολιτισμούς στο ίδιο καλάθι. Η ανθρωπολογία εμπνέεται πολύ και από παρόντα θέματα (λ.χ. σχέσεις των φύλων, ανθρώπινα δικαιώματα, κλπ.). Προτιμώ την ιστορική προσέγγιση του Έβανς, ο οποίος μελετούσε τις γεωπολιτικές και ιστορικές συγκυρίες.

• Στο βιβλίο σας, *Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating the Vision of Knossos*, υποστηρίζετε με σθένος την επιστημονική του Α. Evans, κυρίως έναντι της άποψης ότι «δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένας επιδεικτικός ερευνητής που μετέτρεψε τις εικασίες σε ιστορία».

Εγώ προσωπικά θεωρώ τον Evans ανάλογο (αν και όχι τελείως ισάξιο) με τον Κάρολο Δαρβίνο (Charles Darwin). Λέγεται βέβαια ότι ο Evans ήταν ο ερευνητής που μετέτρεψε τις εικασίες σε ιστορία. Δεν το πιστεύω. Άρα η απάντηση είναι ένα μεγάλο ΟΧΙ.

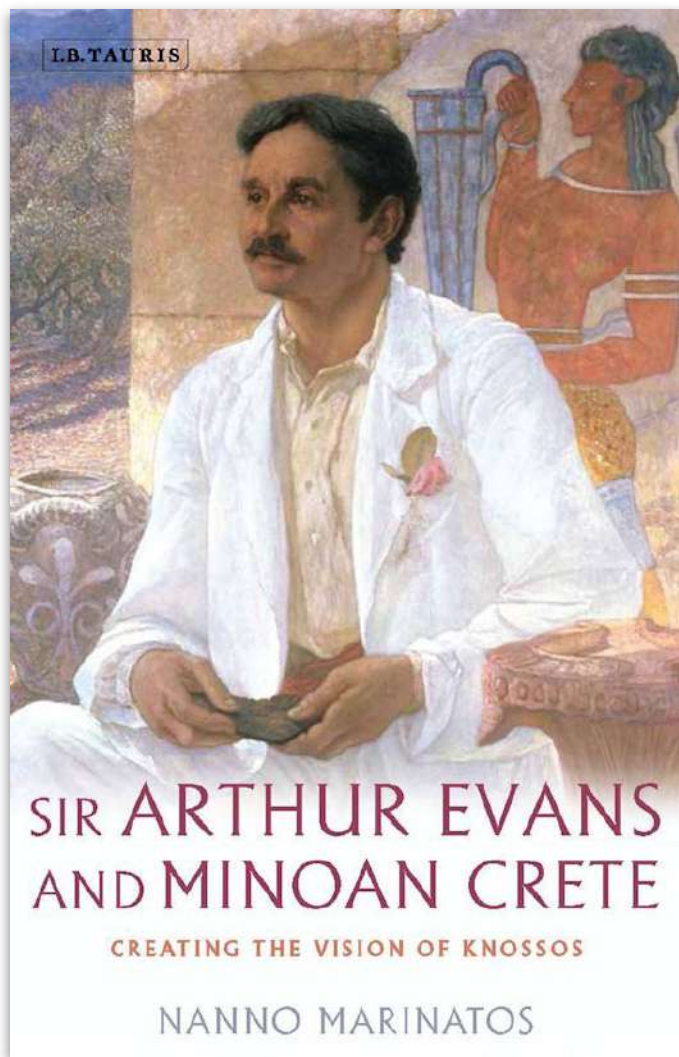
Θα έλεγα ότι ο Evans ήταν ένας τυπικός επιστήμονας του 19ου αιώνα (σαν τον Δαρβίνο), και ότι έκτισε πέτρα-πέτρα τις θεωρίες του, πάντοτε βασιζόμενος σε αρχαιολογικά στοιχεία και δεδομένα πολύ στιβαρά.

Η αναστήλωση του ανακτόρου της Κνωσού δεν έχει παρά ελάχιστες – αν έχει κάποιες – αυθαίρετες αναστηλώσεις: τα πάντα βασίζονται σε τεκμήρια της ανασκαφής, τα οποία, ίσως, δεν τα έχουν μελετήσει επαρκώς οι σημερινοί κριτές του (ή δεν τα γνωρίζουν πια). Όμως, ο πατέρας μου, Σπυρίδων Μαρινάτος, βρισκόταν επί τόπου το 1935-36 και παρακολουθούσε συνεχώς τις αναστηλώσεις του Evans, με την ιδιότητά του ως εφόρου Κρήτης και ως αντιπροσώπου της

Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Στην αρχή ήταν καχύποπτος, αλλά, μετά από μερικά χρόνια εποπτείας, κατάλαβε ακριβώς πόσα θαυμαστά πράγματα έκανε ο Evans με προσοχή και ακρίβεια. Ο Μαρινάτος έγραψε μάλιστα σχετικά και στις τοπικές εφημερίδες της εποχής, υποστηρίζοντας το έργο του Evans και συνέκρινε την Κνωσό με τη Φαιστό, που είναι πιο σωστή αλλά φτωχή.

Η τελευταία μου λέξη: ο Evans είχε και γνώση και όραμα. Να μιλήσω πρώτα για τη γνώση του. Ο πατέρας μου έλεγε ότι δημιούργησε μια ολόκληρη επιστήμη μόνος του. Κατάλαβε τα πάντα, κεραμική, αρχιτεκτονική, μικροτεχνία, ζωγραφική, ιστορία, γεωγραφία. Τα τακτοποίησε όλα, τα χρονολόγησε, τα ερμήνευσε, τα δημοσίευσε. Γι' αυτό τον λόγο τον παρομοίασα με τον Δαρβίνο. Το όραμα του ήταν ότι υπήρχε τελειότητα σε έναν πανάρχαιο πολιτισμό. Άρα, πώς να τον περιγράψουμε σαν ένα επιδεικτικό ερευνητή που μετέτρεψε τις εικασίες σε ιστορία; Αυτή η καταδίκη είναι ανιστόρητη.

Ας επιστρέψουμε στο σήμερα: δεν βλέπω να υπάρχει όραμα, μόνο δεδομένα. Αλλά τότε προς τι να μελετάμε ασήμαντα δεδομένα; Τι θα μάθει ο μη ειδικός από την αρχαιολογία; Πως αρμόζονται οι πέτρες και πως χρονολογείται η κεραμική; Ή πόσα οστά βρέθηκαν σε έναν λάκκο;

6. Ο Ναννώ Μαρινάτου με τον Θάνο Βερέμη.

- Καταλαβαίνουμε ότι η σχέση Μαρινάτου – Έβανς χαρακτηρίστηκε από διακυμάνσεις.

Αναφέρθηκα κάπως γι' αυτό πιο πάνω, όμως θέλω να προσθέσω κάτι ακόμη. Ο πατέρας μου μουρμούριζε συνεχώς (το θυμάμαι): *είχε δίκιο ο Έβανς...*

Ωστόσο, ο σεβασμός και η αγάπη του δεν τον εμπόδισε να συγκροστεί μαζί του, όταν θεώρησε ότι ο Evans κάποτε ξεπέρασε τα όρια των δικαιωμάτων που του έδινε η Αρχαιολογική Υπηρεσία Ελλάδος και έπαιρνε πρωτοβουλίες μόνος του. Και έτσι προέκυψε κάποια σύγκρουση. Όμως ο Evans δεν του κράτησε κακία, αλλά θαύμασε το κουράγιο του και την ευφυΐα του. Και έτσι σφραγίστηκε μια άριστη σχέση.

- Έχετε πει ότι ανήκετε στην «παλιά σχολή» και αναφερόμενη στο εκπαιδευτικό πρόβλημα ότι είναι λιγότερο έλλειμμα χρηματοδότησης και περισσότερο έλλειμμα θεσμών. Θέλετε να μας πείτε περισσότερα σχετικά;

Ευχαριστώ. Ένα παράδειγμα: θεσμική θεωρώ την σχέση καθηγητών και μαθητών. Ο μαθητής καλό είναι να σέβεται τον δάσκαλο και να μην θέλει να τον ξεγελάσει. Αυτό είναι θεσμικό με την έννοια ότι καλλιεργείται στο σπίτι η συμπεριφορά του μαθητή.

Από τη μεριά του, ο δάσκαλος να σέβεται και να φροντίζει τον μαθητή. Αυτή η σχέση ίσως χάθηκε. Πολλά παιδιά σήμερα δεν σέβονται το σχολείο και το βεβηλώνουν. Ευτυχώς, όχι όλα.

Στις ΗΠΑ, όπου δίδασκα πολλά χρόνια, οι καλύτεροι μου φοιτητές ήταν Ινδοί γιατί ήταν σεβαστικοί και ευγενικοί και

είχαν και πραγματικό ενδιαφέρον να μάθουν κάτι διαφορετικό, αλλά όχι άσχετο.

Κάτι άλλο θεσμικό. Δεν κατάλαβα ποτέ γιατί καταργήθηκε η στολή των μαθητών στα σχολεία. Αγαπούσαμε τη στολή μας. Μας έκανε όλους όμοιους και είχαμε την αίσθηση ότι ανήκουμε σε ένα σύνολο, ότι εκτελούσαμε μια υπηρεσία για τον τόπο μας.

- Μετά από μακρά ακαδημαϊκή διδασκαλία στο εξωτερικό και έχοντας δώσει πλήθος διαλέξεων, ποιο νομίζετε ότι είναι το μέλλον τα κλασικών σπουδών στην Ελλάδα και διεθνώς, καθώς σύμφωνα με μια κυρίαρχη άποψη τελούν υπό διαρκή υποχώρηση;

Στην Ελλάδα θα επιβιώσει η σπουδή το κλασικού πολιτισμού και είναι ευφύες εκ μέρους μας το ότι έχουμε άριστα Πανεπιστήμια, που είναι διεθνώς γνωστά. Έχουμε και άριστους επιστήμονες με βαθιά γνώση της γλώσσας.

Να πω, όμως, γιατί θα επιβιώσουν εδώ. Διότι οι κλασικές σπουδές είναι μέρος της εθνικής μας ταυτότητας. Δεν θεωρώ ότι είμαστε το ίδιο με τους αρχαίους, αλλά πάντως την ίδια γλώσσα μιλάμε και τον ίδιο τόπο βιώνουμε: τα ίδια βουνά και την ίδια θάλασσα. Αυτά τα θέματα χαρακτηρίζουν και τη νεοελληνική ζωγραφική που μου αρέσει ιδιαίτερα: κυρίως ο Σπύρος Παπαλουκάς, ο Ουμβέρτος Αργυρός και ο Νικόλαος Χειμώνας.

Για τους ξένους, οι κλασικές σπουδές είναι ίσως άσχετες με το παρόν και κάποτε συνδέονται με ένα μακρινό και απεχθές αποικιακό παρελθόν. Για εμάς είναι απαραίτητος οδηγός για να γίνουμε καλύτεροι.

5. Η Ναννώ Μαρινάτου στο Μουσείο Τοιχογραφιών Ακρωτηρίου Θήρας.

• Έχετε συγγράψει πλήθος βιβλίων και άρθρων για τον κόσμο του Προϊστορικού Αιγαίου· ιδιαίτερως έχετε ασχοληθεί με τον οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας. Θέλετε να μας μιλήσετε για τη σημασία της θέσης, για τη συμβολή του Σπ. Μαρινάτου και για το μέλλον της έρευνας εκεί;

Νομίζω ότι η συμβολή του πατέρα μου είναι εμφανής. Ήταν η μεγαλύτερη ανασκαφή του 20ού αιώνα. Άλλωστε, τόσο τη δική του θεωρία περί ηφαιστειακής έκρηξης της Θήρας, όσο και τον αντίκτυπο που είχε η τελευταία στην Κρήτη, απέδειξε ο Μαρινάτος με την ανασκαφή του Ακρωτηρίου.

• Στο βιβλίο σας *Ακρωτήρι-Σαντορίνη: Η βιογραφία μιας χαμένης πολιτείας* αναφέρεται ότι «Όποτε αναπολώ κάποιο ελληνικό νησί, στο νου μου έρχεται απρόσκλητα ο Οδυσσεάς Ελύτης, μαζί όμως με άλλα ερεθίσματα από τις υμνητικές εξάρσεις ενός μικρόκοσμου ανεξερεύνητου, ανεξάντλητου, παρθένου». Μιλήστε μας για τους τρόπους με τους οποίους αυτή η «χαμένη πολιτεία» ενεργοποιεί τον νου.

Δεν νομίζω ότι ήμουν εγώ αυτή που ανέφερε τον Ελύτη. Ίσως είναι η συν-συγγραφέας, Κλέα Σουγιουλτζόγλου. Πάντως, στο βιβλίο αυτό προσπαθώ να εφαρμόσω μια ολι-

στική προσέγγιση στα μνημεία, την τέχνη και την ανθρώπινη ύπαρξη. Προτείνω ότι τον άνθρωπο και τον πολιτισμό, που είναι έργο του, τον καταδυναστεύει και καταστρέφει ο χρόνος. Σαν παράδειγμα φέρνω ένα έργο τέχνης, αλλά όχι το ποίημα του Ελύτη. Προτείνω το κινηματογραφικό έργο του Walter Ruttmann με τίτλο *Berlin: Die Sinfonie der Großstadt* (1920). Είναι ένα συγκλονιστικό δείγμα του βωβού κινηματογράφου. Παρουσιάζει στιγμές από τη ζωή της μητρόπολης του Βερολίνου της εποχής: το τρένο και τους επιβάτες, τους δρόμους, τις νοικοκυρές που ξυπνάνε να καθαρίσουν το σπίτι, τα παιδιά που πάνε σχολείο, τους οινοπότες στα καπηλειά, τα παιδιά που παίζουν, τους σκύλους και τις γάτες στους δρόμους. Με άλλα λόγια αποδίδεται η ζωτικότητα της πόλης μέσα από τις λεπτομέρειες της καθημερινότητας. Ο θεατής στο τέλος ίσως υποψιάζεται και την τραγικότητα της πόλης χωρίς να αναφέρεται καθαρά ο σκηνοθέτης στην ολική καταστροφή του Βερολίνου μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Παρόμοιο είναι το βιβλίο μου για το Ακρωτήρι. Η καθημερινότητα, που τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, δείχνει μια ζωντανή πόλη που σε λίγες ώρες έγινε στάχτη.

• Στο «*Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*» υποστηρίζετε την ύπαρξη μιας «πολιτιστικής κοινής»

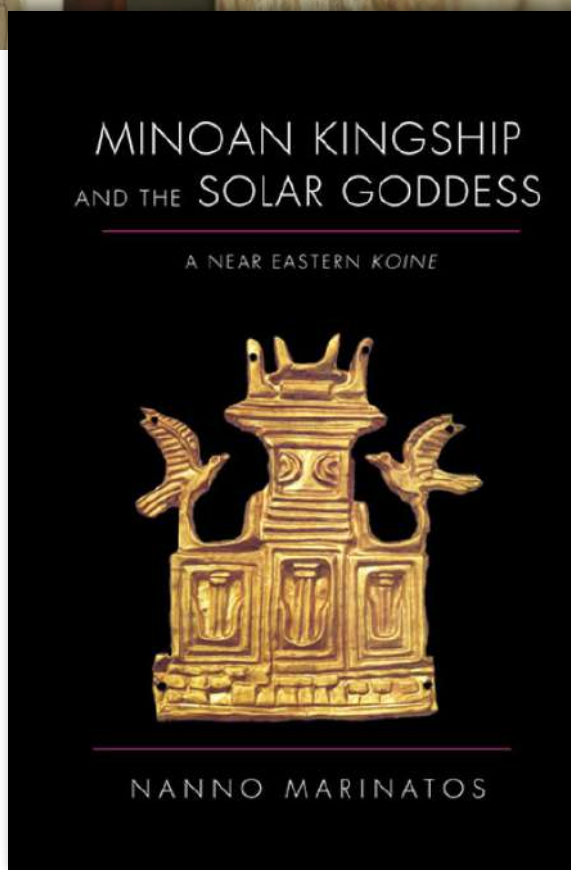
7. Η Ναννώ Μαρινάτου στο Μουσείο Τοιχογραφιών Ακρωτηρίου Θήρας, μαζί με τον Ανδρέα Βλαχόπουλο.

στην Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή κατά την Εποχή του Χαλκού. Στο πλαίσιο αυτό ποιος είναι ο ρόλος της μινωικής Κρήτης και το ζήτημα της Μεγάλης Θεάς; Μπορούμε να μιλάμε για κάποιο είδος «μονοθεϊστικού» ρεύματος που διήλθε όλους τους μείζονες πολιτισμούς της περιοχής;

Έχετε δίκιο, υποστηρίζω όντως την ύπαρξη μας «πολιτιστικής κοινής» στην Ανατολική Μεσόγειο και το τεκμηριώνω με εικόνες.

Να πω λίγα λόγια για τον *ενοθεϊσμό* (προτιμώ αυτόν τον όρο από τον *μονοθεϊσμό*). Κατά την γνώμη μου, όλες οι πολιτισμένες θρησκείες, δηλαδή εννοώ οι θρησκείες που έχουν πίσω τους μακρά γραπτή ή εικονογραφική παράδοση, καταλήγουν αργά η γρήγορα σε ένα είδος ενοθεϊσμού. Καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι κυριαρχεί *ένα* σοφό ανώτατο θεϊκό ον, που διοικεί και φροντίζει το σύμπαν, αλλά δεν αποκλείονται άλλες, μικρότερες, θεότητες. Ακόμα και η, κατά τα άλλα, πολυθεϊστική Αιγυπτιακή θρησκεία, ήταν για ένα διάστημα ενοθεϊστική με επικεφαλής τον Άμμωνα-Ρε (Νέο Βασίλειο). Μετά ήλθε ο Ακενατών και επέβαλε (κάπως βάνουσα) τη λατρεία του Ατεν, του ηλιακού δίσκου.

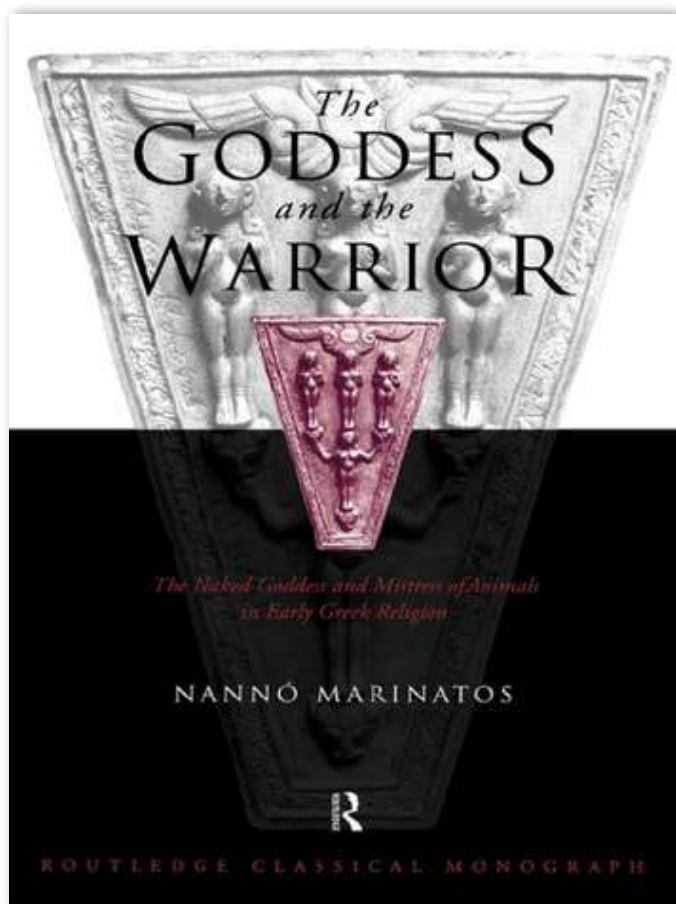
Το ίδιο συνέβη και με το αρχαίο Ισραήλ. Ένας είναι ο κύριος Θεός, αλλά αναγνωρίζονται (και για αυτό τον λόγο απαγορεύονται) τα είδωλα άλλων θεοτήτων.

Στη μινωική Κρήτη ο κυρίαρχος θεός είναι θηλυκού γένους. Είναι η πανταχού παρούσα Μεγάλη Θεά, την οποία την βρίσκουμε ακόμα και στο Ακρωτήρι Θήρας (τοιχογραφίες Ξεστής 3). Καλά τα είπε ο Evans παλαιότερα. Να πω επίσης, ότι οι Μίνωες ήταν κυρίαρχοι των θαλασσών και διέδωσαν παντού τη θρησκεία τους.

•✎ Παίρνοντας αφορμή από ένα άλλο βιβλίο σας, το «*Goddess and the Warrior: The Naked Goddess and Mistress of the Animals in Early Greek Religion*» και τη θέση σας για τη «δύναμη» του γυμνού, μιλήστε μας για τον ρόλο της γυμνής θεάς στην αρχαία θρησκεία. Μπορούμε να ομιλούμε για δεδομένα που στοιχειοθετούν την ύπαρξη μητριαρχίας στις πρώιμες κοινωνίες του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου;

Ν ομίζω όχι. Τη γυμνή θεά την δανείστηκε ο ελληνικός αρχαϊκός πολιτισμός από τη Μέση Ανατολή, όπου η γυναικεία γύμνια είναι δύναμη. Δεν έχει σχέση με τη μητριαρχία, αλλά με τη δύναμη του σεξ.

•✎ Γνωρίζουμε ποια ήταν η «τύχη» της κρητομυκηναϊκής θρησκείας μετά την πτώση των ανακτόρων σε ηπειρωτική Ελλάδα και Κρήτη; Μπορούμε να μιλάμε για επιβιώσεις της; Και με ποια ποιοτικά χαρακτηριστικά;

Σ την επιστημονική μου δουλειά, έχω προσπαθήσει να αποδείξω ότι η μινωική θρησκεία μπορεί να αποικιοποιηθεί εάν όλα της τα σύμβολα μαζί συγκεντρωθούν και τακτοποιηθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε αναδειχθεί η σύνταξή

τους, δηλαδή ο ρόλος που έχει το κάθε σημείο στο σύνολο όλων των σημείων. Είναι ακριβώς η ίδια μέθοδος που χρησιμοποιούν οι γλωσσολόγοι να αποκρυπτογραφήσουν γλώσσες και γραφές.

Εάν τα συλλέξουμε συστηματικά, βλέπουμε ότι η σχέση της μινωικής και ελληνικής θρησκείας είναι μικρή, σχεδόν ασήμαντη. Στη μινωική θρησκεία διαδραματίζει μεγάλο ρόλο ο ήλιος (αποδίδεται και ως ρόδακας) και το φεγγάρι, τα διπλά κέρατα (μάλλον βουνά είναι), η ένθρονη θεά (η Μεγάλη Θεά), ο κρίνος, ο κρόκος, ο πίθηκος, το λιοντάρι, ο γούπας, οι δαίμονες (στα αγγλικά *genii*), οι σπείρες. Τίποτε από αυτά δεν επεβίωσε στην ελληνική εικονογραφία και θρησκεία. Βρίσκουμε όμως παρόμοιες εικόνες στην Αίγυπτο.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, το ελληνικό πάνθεο έχει αρσενικό ηγέτη και βασιλέα, τον Δία. Δεν υπάρχει Μεγάλη Θεά. Το μινωικό πάνθεο, βέβαια, το γνωρίζουμε μόνο από εικόνες, και όχι από ονόματα. Όμως, στις παραστάσεις βλέπουμε καθαρά ότι κυρίαρχη είναι η Μεγάλη Θεά. Επειδή είναι πάντα καθιστή, προφανώς είναι η βασίλισσα του πάνθεου.

Η Γραμμική Β, βέβαια, έχει όντως πολλά ονόματα που είναι παρόμοια με αυτά των θεών της κλασικής ελληνικής θρησκείας. Πού είναι, όμως, αυτοί οι θεοί στις παραστάσεις σε τοιχογραφίες ή σε δακτυλίδια της μυκηναϊκής τέχνης; Εκεί βλέπουμε μόνο έναν νεαρό θεό που συνοδεύει τη Μεγάλη Θεά.

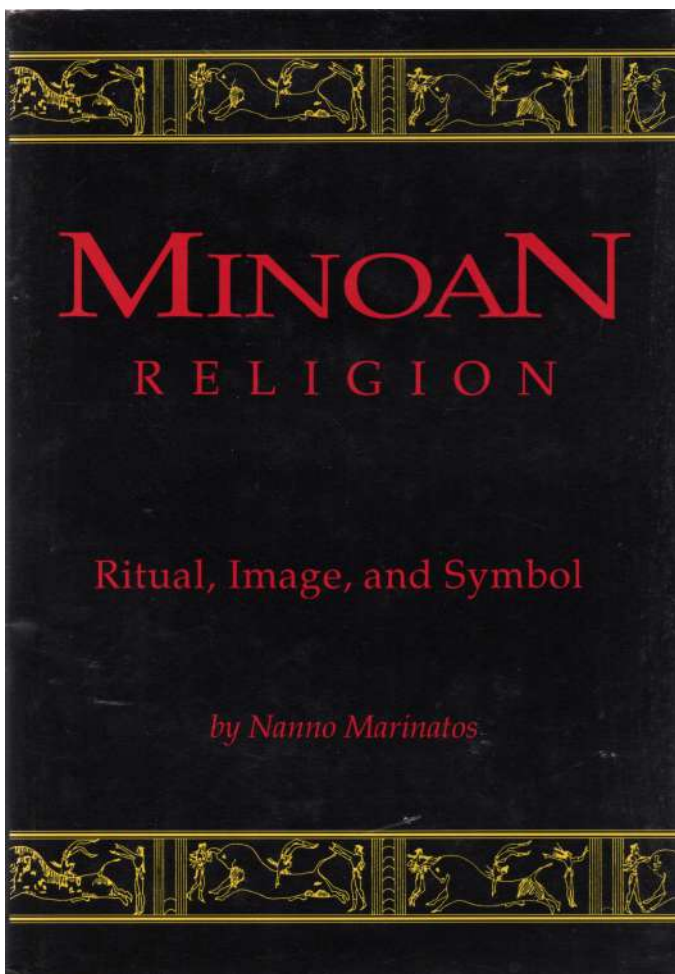
Το χάσμα μεταξύ Γραμμικής Β και κρητομυκηναϊκής εικονογραφίας με προβληματίζει. Άρα, δεν πιστεύω στην επιβίωση της κρητομυκηναϊκής θρησκείας στους κλασικούς χρόνους. Πιστεύω, όμως, σε μια κοινή παράδοση που ισχύει για ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Στη γειτονία των λαών οφείλονται οι ομοιότητες, κατά τη γνώμη μου, και όχι στην επιβίωση.

•✎ Έχετε σημειώσει ότι «έχουμε πολλές εικόνες» που σχετίζονται με τη μινωική θρησκεία. Μιλήστε μας για το πως μπορούν οι εικόνες, εν προκειμένω, να συμβάλουν στην αναπλήρωση του κενού από την απουσία γραπτών πηγών.

Ν ομίζω ότι απάντησα ήδη (εν μέρει) αυτή την ερώτηση, αλλά θα συνοψίσω και πάλι με λίγα λόγια. Οι εικόνες (παραστάσεις) που έχουν σωθεί από τον μινωικό πολιτισμό είναι πολλές. Οι εικόνες είναι και αυτές ένα είδος γραφής, ή κειμένου, με συντακτικό και σαφή μηνύματα, που μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν και να αναγνωσθούν με συστηματικό τρόπο.

Οπότε, συμφωνώ με τον εαυτό μου όταν έλεγα παλαιότερα ότι η θρησκεία της μινωικής Κρήτης είναι κατά το πλείστον αποτέλεσμα «υποθέσεων». Αλλά η υπόθεση είναι επιστημονικό όπλο και αναμενόμενη εάν εργάζεσαι με τη μέθοδο του ορθολογισμού: δηλαδή έχεις κάποια στοιχεία, τα τακτοποιείς, τα κτίζεις, και προτείνεις μια υπόθεση που μπορεί να γίνει καλύτερη ή και να απορριφθεί στο μέλλον. Έτσι έκανε ο Δαρβίνος με βιολογικά δεδομένα και συγκλόνησε τον κόσμο με τη θεωρία του για την εξέλιξη των ειδών. Μια απλή υπόθεση ήταν και αυτή.

Οι αρχαιολόγοι δουλεύουν επιστημονικά. Έχουν μια ανασκαφή και δεδομένα, κάνουν τεκμηρίωση, τακτοποιούν τα δεδομένα και προτείνουν μια υπόθεση. Η Νέα Αρχαιολογία φαίνεται να τα αμφισβητεί αυτά, αλλά δεν καταλαβαίνω τι άλλο μπορούμε να κάνουμε.

Πιστεύετε ότι λειτουργούν ευεργετικά ως προς την πρόσληψη του απώτατου παρελθόντος από το κοινό;

Θεωρώ ότι τα συγκεκριμένα βίντεο του Lance Hewison είναι πολύ καλά. Έχει διαβάσει προσεκτικά τι γράφω και μου έκανε πολλές, καλές ερωτήσεις. Γενικώς όμως, δεν μου αρέσει ο λαϊκισμός στην επιστήμη (Αθηνά ως Wonder woman!!!!). Δεν το χρειαζόμαστε αυτό.

Ο λόγος είναι ο εξής: η κάθε πτυχή της αρχαίας ιστορίας θέλει δουλειά για να την καταλάβεις καλά από μέσα, όχι απ' έξω, δηλαδή από τη δική μας οπτική γωνία. Οφείλουμε να ερευνήσουμε έναν άλλο κόσμο, ο οποίος ίσως μας είναι ξένος και μας φαίνεται και σκληρός, αλλά όμως πρέπει να τον καταλάβουμε σωστά εξετάζοντας τις πηγές. Διότι οι αρχαίες κοινωνίες (αλλά και όλες οι κοινωνίες γενικώς) είναι διαφορετικές από τη δική μας.

Για να σας απαντήσω: η εκπαίδευση χρειάζεται επιστήμονες, σωστούς δασκάλους, ίσως δε και καλλιτέχνες, που μπορούν να κάνουν το υλικό προσιτό στο κοινό, χωρίς όμως να το διαστρεβλώνουν, ώστε να κατέβει στο επίπεδο της ηλεκτρονικής μας εποχής. Η εξομοίωση των αρχαίων προβληματισμών με τα δικά μας (λ.χ. η ύπαρξη σκλάβων) δεν βοηθά στην κατανόηση και μπορεί να παραμορφώσει τους αρχαίους. Ο καλός ιστορικός είναι αυτός που καταλαβαίνει πολλά και κρίνει λίγα.

• **Υπάρχει κάποιο γεγονός στην πορεία σας που σας εντυπώθηκε ιδιαίτερα και θα θέλατε να το μοιραστείτε με τους αναγνώστες του περιοδικού;**

Νομίζω η συνάντησή μου με τον Walter Burkert ήταν καταλυτική. Απο αυτόν διδάχθηκα τη ορθολογιστική προσέγγιση (που εξήγησα πιο πάνω). Ο Burkert όμως συνδύασε την προσέγγιση αυτή με την ανθρωπολογία, τη βιολογία και τη σπουδή της Μέσης Ανατολής. Έτσι ήταν και ανθρωπολόγος, και ιστορικός, και φιλόλογος.

Άλλο συγκλονιστικό γεγονός ήταν το πρώτο μου ταξίδι στην Κρήτη. Εδώ ανήκω, σκέφτηκα.

• Σε διάλεξή σας με θέμα «Αόρατοι Θεοί (11/11/2019) και αναλύοντας το μήνυμα της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα, σημειώσατε ότι όταν οι θεοί είναι αόρατοι, αυτό δεν είναι κακό για την πόλη, ότι, αντίθετα, η θέαση του θείου είναι σημάδι κρίσης. Και προσθέσατε ότι το μήνυμα της ζωφόρου είναι η σημασία και ο ρόλος της οικογένειας καθώς της κοινωνικής συναίνεσης στην αθηναϊκή κοινωνία του 5ου αι. π.Χ. Αν ζούσε στην εποχή μας ο Φειδίας, πως νομίζετε ότι θα φιλοτεχνούσε την ίδια παράσταση; Νομίζετε ότι ο σύγχρονος άνθρωπος είναι σε θέση να αναγνωρίσει τον Θεό ή το ιερό;

Νομίζω ότι θα απαντήσω σύντομα. Ο Φειδίας, αν ζούσε, θα μπερδευόταν από όλα τα ηλεκτρονικά μέσα (mass media) και δεν θα καταλάβαινε τίποτα από την εποχή μας. Πάντως τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες δεν απασχολεί πολύ το θείο, ούτε με την παρουσία του, ούτε με την απουσία του. Στην Ασία και Αίγυπτο και Αφρική ίσως διαφέρουν τα πράγματα.

• Πρόσφατα κυκλοφόρησαν βίντεο (Tiny Epics) του καλλιτέχνη Lance Hewison, στα οποία παρουσιάζονται ανάλογες θεματικές με πρωτότυπο τρόπο – σ' ένα από αυτά παραλληλίζεται η θεά Αθηνά με την Wonder Woman, ηρωίδα της ποπ κουλτούρας. Τα περισσότερα βίντεο θεωρούνται διασκεδαστικά αλλά και εκπαιδευτικά, καθώς περιέχουν ακόμη και συνεντεύξεις ειδικών επιστημόνων, όπως δύο δικές σας (Minoan Civilization | Part 2: Minoan Religion). Πως κρίνετε ανάλογα προγράμματα;